

Одержано 13.03.91.

В разделе речь идет о политике сталинщины по отношению к западноукраинской интеллигенции во второй половине 40-х годов. Это время, получившее на международной арене название периода «холодной войны», ознаменовалось в Советском Союзе, в частности в УССР, усилением идеологической реакции, развертыванием наступления на инакомыслящих, очередными волнами высылки «контрреволюционеров» и «националистов». В сложных условиях западноукраинского региона эти процессы имели свою специфику.

Маловідомі сторінки історії

Н. М. Руденко (Київ)

Армія фашистського агресора: обличчя ворога

Висвітлюється кількісний, національний, віковий склад фашистських армій на різних етапах війни, аналізується їх військовий рівень і моральний стан.

Після успіху німецько-фашистських армій у Західній Європі* Гітлер та його генерали, маючи у своєму розпорядженні відмобілізований військово-промисловий комплекс як самої Німеччини, так і захоплених нею країн Західної Європи, зробили ставку на швидкий розгром Радянської країни. Повіряючи у свою непереможність і в те, що «російські збройні сили являють собою глиняний колос без голови»¹, вони розробили план нападу на СРСР — план «Барбаросса», в основу якого була покладена стратегія блискавичної війни.

22 червня 1941 р. фашистська Німеччина вторглася в межі нашої країни. Разом з нею у війну проти СРСР вступили також її союзники. Того ж дня у стані війни з Радянським Союзом оголосили свої країни уряди Італії, Румунії, «самостійної держави» Словаччини, у ніч на 23 червня — «Незалежної держави Хорватії», через кілька днів Фінляндії та Угорщини.

Для боротьби з Радянським Союзом фашистська Німеччина та її сателіти кинули значні контингенти військ і велику кількість бойової техніки. У першому стратегічному ешелоні фашистського угруповання налічувалося 5,5 млн. чол., близько 4300 танків і штурмових гармат, понад 47 тис. гармат і мінометів, майже 5 тис. бойових літаків і понад 190 бойових кораблів. У процентному відношенні фашистська коаліція кинула проти СРСР 83% своїх сухопутних військ, у тому числі 86% танкових дивізій, усі моторизовані дивізії, 75% усієї артилерії, близько 70% бойових літаків²⁻³.

На початку вторгнення збройні сили фашистської Німеччини і союзних їй країн переважали Червону Армію в особовому складі в 1,8 разів, в середніх і важких танках — у 1,5, в бойових літаках нових ти-

* Захопивши ряд європейських країн, з 1 вересня 1939 р. по 22 червня 1941 р. вермахт втратив лише 360 тис. військовослужбовців (Центральний архів Міністерства оборони СРСР, ф. 32, оп. А-23904, спр. 5, арк. 7 (далі: ЦАМО СРСР)).

¹ Типпельскірх Курт фон. Оперативные решения командования в критические моменты на основных сухопутных театрах второй мировой войны // Итоги второй мировой войны: Сб. статей: Пер. с нем.— М., 1957.— С. 73.

²⁻³ Величие подвига советского народа: Зарубежные отклики и высказывания 1941—1945 годов о Великой Отечественной войне.— М., 1985.— С. 352, 364.

пів — в 3,2, в гарматах і мінометах — в 1,25 раза⁴. Ворог переважав радянські війська на одних напрямках в 2 рази, на інших — в 3—4 рази, а на найважливіших стратегічних напрямках — ще значніше.

В забезпечення чисельної переваги фашистського блоку насамперед внесла свою лепту Румунія. На початок війни вона направила до діючої армії 785 тис. чол., (з 2 570 тис. військовозобов'язаних), а за перші 2,5 роки війни (до січня 1944 р.) — ще 175 тис. чол.⁵

На другому місці за кількістю військ, що брали участь у війні проти Радянського Союзу, стояла Фінляндія. З числа 624 тис. військовозобов'язаних у віці від 17 до 55 років її правителі поставили під рушницю 560 тис. чол.⁶

Головні сили Італії були зосереджені на африканському театрі воєнних дій. На радянсько-німецький фронт італійський уряд направив на початку серпня 1941 р. окремий «Експедиційний корпус» у складі трьох відбірних дивізій італійської армії (52-ї дивізії «Торіно», 3-ї дивізії «Челере» імені герцога д'Аоста, 9-ї дивізії «Пазубіо») і 63-го легіону фашистської добровольчої поліції чорносорочечників «Тальяменто». Влітку 1942 р. корпус був розгорнутий на радянсько-німецькому фронті у 8-му армію, яка складалася з 10 дивізій і налічувала 200 тис. чол. У подальшому число дивізій було доведено в цілому до 11⁷.

У лавах угорської армії на початок війни з СРСР знаходилося 250 тис. військовослужбовців (з двох мільйонів військовозобов'язаних), готових у будь-який час за вимогою фашистської Німеччини вступити в бойові дії проти СРСР. Угорський уряд на самому початку війни послав на Східний фронт поспіхом зібрану Карпатську групу військ — 44 тис. чол., в липні 1941 р. — «Рухомий корпус» у складі трьох бригад. У кінці жовтня 1941 р. чисельність угорських збройних сил на радянсько-німецькому фронті становила 84 тис. чол. Слід сказати, що з весни 1942 р. на Східному фронті брала участь уся 2-а угорська армія у складі 9-ти дивізій і 1-ї танкової бригади, укомплектованих переважно резервістами (понад 200 тис. чол.). Після нищівного розгрому цієї армії в період з 12 січня по 9 лютого 1943 р. на західному березі Дону її залишки були відкликані в Угорщину на переформування, а на фронт направлені свіжі сили — 50 тис. військовослужбовців. На липень 1944 р. 2-а армія була відновлена і невдовзі розгромлена Червоною Армією в Північній Трансильванії. Навесні 1944 р. гітлерівське командування кинуло на Східний фронт також 1-у угорську армію. Вона воювала у межиріччі Дністра і Серета, в північно-східних відрогів Карпатських гір. В її особовому складі налічувалося близько 300 тис. чол. Крім того, на захоплену радянську територію були послані окупаційні війська. На жовтень 1941 р. на радянських землях діяло п'ять таких бригад, а на початок 1943 р. в угорських окупаційних військах налічувалося до 100 тис. чол.⁸

Маріонеткова Словацька держава відправила на радянсько-німецький фронт понад 15 тис. військовослужбовців, тобто майже поло-

⁴ 50 лет Вооруженных Сил СССР.— М., 1968.— С. 252.

⁵ ЦАМО СРСР, ф. 32, оп. 11306, спр. 89, арк. 7; Страны Центральной и Юго-Восточной Европы во второй мировой войне: Воен.-ист. справочник.— М., 1972.— С. 193—195; Лебедев Н. И. Крах фашизма в Румынии.— М., 1976.— С. 346, 347, 354.

⁶ ЦАМО СРСР, ф. 32, оп. 11306, спр. 89, арк. 8.

⁷ Там же; История Италии: В 3 т.— М., 1971.— Т. 3.— С. 166, 167.

⁸ ЦАМО СРСР, ф. 32, оп. 11306, спр. 89, арк. 8; Венгерские гонимые на службе у Гитлера // Правда.— 1943.— 29 марта; Немеш Деже. Освобождение Венгрии: Пер. с венг.— М., 1957.— С. 16, 17, 23; Пушкаш А. И. Венгрия в годы второй мировой войны.— М., 1966.— С. 303; Каллаи Дюла. Движение за независимость Венгрии. 1936—1945: Пер. с венг.— М., 1968.— С. 153, 154; История Венгрии: В 3 т.— М., 1972.— Т. 3.— С. 364; Страны Центральной и Юго-Восточной Европы во второй мировой войне.— С. 57—59; Держалюк Н. С. Венгерские интернационалисты в Великой Отечественной войне.— Киев, 1985.— С. 16.

вину своїх збройних сил. На другий день війни радянський кордон перейшла 6-а словацька мотобригада, а в серпні на Східний фронт була направлена 1-а словацька мотодивізія⁹.

«Незалежна держава Хорватія» у липні 1941 р. створила перший «Хорватський легіон», який увійшов до складу 100-ї німецької легкої піхотної дивізії. На початок 1942 р. в хорватській армії налічувалося 16 полків, два з яких тоді ж відправилися на фронт, а пізніше там брав участь у воєнних операціях цілий корпус у складі 369 і 392-ї хорватських і 13-ї мусульманської піхотної дивізії СС¹⁰.

Війська васальних держав німецьким командуванням були розподілені на радянсько-німецькому фронті таким чином. Фінські союзники Німеччини протистояли переважно військам Карельського фронту. Тут їх чисельність становила 62% від усього особового складу. 22,5% їх було зосереджено перед 7-ю радянською армією, яка вела воєнні дії на р. Свір, 14% — перед військами Ленінградського фронту. Румуни воювали проти Північно-Кавказького (46%), Південного (28%) і Південно-Західного (25%) фронтів Червоної Армії. Угорці діяли проти Брянського (59,5%), Південно-Західного (21%) і Південного (13%) фронтів. Італійські і словацькі війська вели воєнні дії на Південному фронті^{11–12}.

У складі німецької діючої армії, крім того, були створені різні національні з'єднання і частини, набрані гітлерівцями в захоплених ними європейських країнах. Уже в липні 1941 р. за домовленістю диктатора Іспанії Ф. Франко з Гітлером у фашистській Іспанії формується дивізія для участі у воєнних діях на радянсько-німецькому фронті. У жовтні 1941 р. вона прибула під Новгород, зайняла ділянку фронту на північ від озера Ільмень, на східному березі р. Волхов. Це з'єднання відоме як «250-а іспанська добровольча дивізія», або «Блакитна дивізія»: під час відправки на фронт солдатів одягли в блакитні сорочки. Особовий склад формування на самому початку дорівнював 15—16 тис. чол. (за деякими джерелами — 18—19, 18—20 і 20 тис. солдатів і офіцерів). У цілому через нього пройшло близько 47 тис. військовослужбовців. У кінці 1943 р. дивізія з дипломатичних міркувань тимчасово була відведена з переднього краю і переформована в «Іспанський добровольчий легіон» зменшеного складу (близько 3 тис. чол.). А з жовтня — грудня 1942 р. на допомогу німецько-фашистським військам була направлена на радянсько-німецький фронт повітряна ескадрилья «Сальвадор»¹³.

У 1941 р. гітлерівське командування розпочало мобілізацію норвежців, датчан, голландців і бельгійців. Уродженці Норвегії, Данії, Голландії та історичної області Бельгії — Фландрії — спочатку зараховувалися до окремих легіонів за національною ознакою, а згодом — в полки «Нордланд» і «Вестланд», що входили в дивізію СС «Вікінг».

У подальшому з норвежців було створено особливий полк «Норге», а з датських солдатів — полк «Денемарк», що увійшли до складу нової дивізії «Нордланд».

Голландці служили також у спеціально створеному гітлерівцями полку «Нідерланди», який використовувався на Ленінградському фронті.

Бельгійців-валлонів гітлерівське командування об'єднало у легіоні «Валлонія», створеному ватажком фашистської партії «рексистів» Леоном Дегреллем невдовзі після нападу Німеччини на Радянський Союз.

⁹ ЦАМО СРСР, ф. 32, оп. 11306, спр. 89, арк. 8.

¹⁰ Там же, арк. 29.

^{11–12} Там же, арк. 8, 9.

¹³ Там же, арк. 24, 25; «Голубая дивизия» истекает кровью // Правда.— 1942.— 17 янв.; Испания // Большая Советская Энциклопедия: В 51 т.— М., 1953.— Т. 18.— С. 559; Франко Баамонде Франсиско // Великая Отечественная война.— 1941—1945: Энциклопедия.— М., 1985.— С. 762.

До цього формування входило близько 800 солдатів-добровольців. Після розгрому на Північному Кавказі восени 1942 р. легіон було відкликано в Бельгію і на його основі створено мотобригаду СС «Валлонія», що налічувала 2 тис. чол. До неї входила також невелика кількість бельгійців-фломандців і французів. На початку 1944 р. бригада брала участь у боях в районі населених пунктів Звенигородка — Шпола, була оточена радянськими військами і вщент ними розбита¹⁴.

У 1942 р. фашистські окупанти завербували в німецьку армію незначну кількість сербів. Частина мобілізованих солдатів була зарахована до «Сербського легіону», інші розподілені по німецьких частинах і з'єднаннях¹⁵.

З липня 1941 р. почалося вербування добровольців у французьке з'єднання, яке мало діяти на Сході. В грудні 1941 р. французький «легіон» силою близько полку був направлений в СРСР, де використовувався в районі дій групи німецько-фашистських армій «Центр» для боротьби з радянськими партизанами¹⁶.

До німецької армії, крім того, було призвано велику кількість солдатів інших національностей, не об'єднаних у військові формування за національною ознакою (поляки, чехи, люксембуржці, австрійці, словени). До мобілізації в армію солдатів цих національностей німецько-фашистські окупанти почали вдаватися з 1942 р. у зв'язку з великими втратами особового складу власних військ. Особливо активно поповнювали армію чеськими і польськими громадянами. Так, на березень 1942 р. у німецькій армії їх налічувалося понад 200 тис. чол.¹⁷ У 1942 р. до німецької армії щомісяця вливалось 50—75 тис. солдатів не німецької національності. В кінці 1942 р. їх чисельність уже досягала 1 млн. чол., на кінець 1943 р. лише у німецьких піхотних дивізіях вони становили від 5 до 15—20%, а в деяких дивізіях — від 40 до 60% і більше¹⁸.

В ході війни німецько-фашистські власті, що мали велику потребу в людських контингентах, почали вербувати до німецької армії і уроженців СРСР із середовища націоналістів, білоемігрантів, карних та інших декласованих елементів, а також змушували служити в ній радянських військовополонених і цивільних осіб, які проживали на окупованій території або були вивезені на примусові роботи до рейху. Всього німецькому командуванню вдалося створити з представників російської національності 75 різних частин, з кубанських, донських і терських козаків — 216, туркестанських і татарських (з Татарії і кримських татар) — 42 частини, грузинських — 11, з народів Північного Кавказу — 12, азербайджанських — 13, вірменських — 8. За даними на 24 січня 1945 р., чисельність цих частин за національною належністю була такою: латишів — 104 тис., литовців — 36800, азербайджанців — 36500, грузинів — 19 тис., представників народів Північного Кавказу — 15 тис., татар (Татарія) — 12500, кримських татар — 10 тис., естонців — 10 тис., вірменів — 7 тис., калмиків — 5 тис. За даними «уряду» адмірала К. Деніца, на 20 травня 1945 р. в трьох російських антирадянських бригадах (599, 600 і 650-й) налічувалося 43 тис. військовослужбовців — представників російської національності¹⁹.

Формуючи з радянських громадян військові, поліцейські, охоронні та інші збройні з'єднання, командування вермахту мало на меті предстати як «визволителі», яких підтримує населення. Під час викори-

¹⁴ ЦАМО СРСР, ф. 32, оп. 11306, спр. 89, арк. 25—27.

¹⁵ Там же, арк. 30.

¹⁶ Гальдер Ф. Военный дневник: Ежедневные записи начальника генерального штаба сухопутных войск. 1939—1942 гг.: Пер. с нем.—М., 1971.—Т. 3.—Кн. 1.—С. 111.

¹⁷ ЦАМО СРСР, ф. 32, оп. 11306, спр. 89, арк. 27.

¹⁸ Там же, арк. 22.

¹⁹ Тепляков Юрий. По ту сторону фронта // Московские новости.—1990.—№ 19.

стання таких формувань у бойових діях німецьке командування стежило за тим, щоб військові частини з представників однієї національності або місцевості воювали за межами свого краю. У записці гітлерівського військово-політичного керівництва «Питання про кавказькі військові частини» пропонувалося, наприклад, «розподіляти місця дислокації національних військових частин у країні з наміром поглиблення суперечностей між народностями з метою панування над ними»²⁰.

Якими ж були збройні сили фашистської Німеччини та її союзників за соціальним складом?

Кістяком вермахту на самому початку були кадрові солдати і офіцери — політично оброблені і вимуштрувані службисти, виховані в дусі мілітаризму. З великими втратами на Східному фронті соціальний склад німецьких збройних сил зазнавав істотних змін. Німецьке військове командування для поповнення особового складу змушене було вдатися до призову в армію кваліфікованих робітників і робітників військових підприємств. Саме ця категорія громадян становила найбільш свідому частину народу. Вже з весни 1942 р. на фронт направлялися і частини, сформовані із засуджених²¹.

Соціальний склад армій країн-сателітів відбивав класову структуру населення цих країн. В арміях спільників Німеччини за чисельністю переважали селяни. Особливо це стосувалося румунських, угорських і словацьких формувань. Особовий склад румунської армії за соціальним складом розподілявся таким чином: 75% — селяни, 5% — робітники, 10% — ремісники, 10% — службовці й працівники торгівлі. Серед угорських військ переважали наймити, бідняки, кустарі, ремісники. Незначну частину військовослужбовців становили робітники легкої промисловості. Словацька армія складалася в основному із заможних селян та сільських крамарів. Серед італійських солдатів значну кількість становили робітники. Однак в окремому «Експедиційному корпусі» їх було порівняно мало. За даними вибіркового опитувань, серед італійських військовополонених в СРСР колишні робітники становили 45%, селяни — 33%, наймити — 13%, службовці й дрібні торговці — 9%. Серед військовослужбовців-селян за чисельністю переважали уродженці аграрних областей Середньої і Південної Італії. Фінська армія складалася із солдатів, які в довоєнний час були промисловими робітниками, лісорубами, рибачками. У деяких формуваннях, особливо угорських, служили карні злочинці. «Хорватський легіон» складався в основному з добровольців, а також злочинців і російських біломігрантів²².

З військових формувань, набраних командуванням вермахту в окупованих країнах Європи, складною щодо соціального складу військово-службовців була іспанська «Блакитна дивізія». З'єднання складалося переважно з добровольців, залучених до служби з числа активних «фалангістів». 50—60% становили студенти, сини землевласників, функціонерів і бюрократів фаланги, державних чиновників; 20—25% — посылні, чистильники, лоточники, люмпен-пролетарі, які спокусилися високою оплатою і легкою наживою; 15—20% — неписьменні селяни і безробітні, які сподівалися в такий спосіб поліпшити своє матеріальне становище. Були в дивізії і солдати з кадрових військових формувань. Командний склад формування складався із старих кадрових офіцерів, які брали участь у громадянській війні в Іспанії на боці Ф. Франко²³.

На початок війни з СРСР тільки німецька армія була однорідна за національною ознакою, що було наслідком однорідності населення

²⁰ Нюрнберзький процес над головними німецькими воєнними преступниками: Сб. матеріалов: В 3 т.— М., 1966.— Т. 2.— С. 214, 215.

²¹ ЦАМО СРСР, ф. 32, оп. 11306, спр. 60, арк. 108.

²² Там же, спр. 89, арк. 9, 29.

²³ Там же, арк. 24.

країни, на території якої у довоєнний час проживало 99% німців. У ході війни німецьке командування стало на шлях призова в свою армію представників народів захоплених європейських країн і тому вона стала досить неоднорідною у національному відношенні.

Різним був національний склад і військ союзних Німеччині країн. У лавах фінської армії були шведи (10—15%), приблизно половина з яких не знала фінської мови. У словацькій армії — до 20% чехів, українців, угорців, поляків і судетських німців. У складі румунських військових формувань служили молдавани, німці, угорці, турки, цигани. Найбільш різнорідними в національному відношенні були війська васальної Угорщини. В них налічувалося близько 30% трансильванських румунів, німців, українців, сербів, словаків і хорватів. Тисячі угорських євреїв склали особливі робочі батальйони, відправлені в рядах угорських збройних сил на радянсько-німецький фронт. Італійська армія була порівняно однорідна в національному відношенні²⁴.

Віковий склад діючих армій ворога був також різним на різних етапах війни. Військовослужбовці вермахту — спочатку молоді хлопці, інколи зовсім юні. З великими втратами людського контингенту на радянсько-німецькому фронті чисельність кадрового складу німецьких збройних сил різко скорочувалася, частини і з'єднання поповнювалися військовослужбовцями старшого віку, набраними в ході додаткових мобілізацій. Такими були справи власне у німецькій армії, так було і в національних військових формуваннях.

Щодо союзників, то в їх арміях переважали військовослужбовці старшого віку (30—35 років), в італійських військах — 20—26 років²⁵.

Найвищий рівень грамотності був у німецькій армії. Майже не поступалися їй фінські війська. Словаки також відзначалися досить високим рівнем освіти. Італійська і угорська армії значно відставали в цьому плані. Останніми в цьому ряді були румунські війська²⁶.

Червоної Армії протистояли війська, що зазнали на собі сильного впливу фашистської ідеології. Її здійснювало очолюване Й. Геббельсом імперське міністерство пропаганди. Серед особового складу вермахту ідеологічну роботу проводив відділ військової пропаганди верховного головнокомандування німецьких збройних сил. У кожній армії і повітряному флоті були відповідні роти. Пропаганду вели також всі фашистські організації, відділи, школи, оснащені технічними засобами ідеологічного впливу і забезпечені відповідними кадрами²⁷.

Головна мета ідеологічної роботи гітлерівців серед населення країни і особового складу вермахту відома: виховати бездушних і безвольних індивідуумів, здатних здійснювати будь-які злочиння в ім'я фюрера і «великої Німеччини». Однак у науковій історичній літературі до цього часу ще не розкриті всі методи, що застосовувалися у фашистській Німеччині для обдурювання армії і всієї нації в цілому.

Зміст ідеологічної обробки населення і військ Німеччини визначався класовими інтересами німецького імперіалізму. Фашистська верхівка запроваджувала серед народу ідею німецького світового панування, заявляючи, що «німець — абсолютний господар світу». Щоб спонукати людей прийняти цією думкою, фашисти спокушували їх багатством, ситістю, достатком, що нібито очікували німців унаслідок завоювання вермахтом чужих територій. Населенню Німеччини навіювалася ідея про національну винятковість арійської нації, її особливу місію у світі, про вищість німців над іншими народами у расовому відношенні, про їх право, як представників «вищої раси», панувати над людьми «нижчих рас». Згідно з твердженнями гітлерівських геополітиків, Німеччина як біологічний організм позбавлена «життєвого прос-

²⁴ Там же, арк. 9, 15.

²⁵ Там же, арк. 10.

²⁶ Там же.

²⁷ За м л и н с к и й В. А. Несокрушимое единство.— Киев, 1984.— С. 33.

тору», конче необхідного для її всебічного розвитку. День у день утовкмачуючи в голови населення і солдатів цей тезис, фашистські пропагандисти підготовлювали німецький народ до виправдання нацистського гасла — «Кров і ґрунт».

Для успішного здійснення своїх планів гітлерівці з небувалою жорстокістю обрушилися на непокірну частину народу. Вони створили по всій країні розгалужену мережу стеження, вчинили розправу над інакдумцями²⁸. Як відомо з одного з таємних повідомлень гестапо за 1941 р., у лютому, березні і квітні, наприклад, здійснювалося щомісячно в середньому 750 арештів²⁹. В одній з пам'яток німецького солдата закликали: «У тебе нема серця і нервів, на війні вони не потрібні. Знищи у собі жалість і співчуття, вбивай всякого росіянина, радянського, не зупиняйся, якщо перед тобою старик або жінка, дівчинка чи хлопчик, — вбивай. Цим ти врятуєш себе від загибелі, забезпечиш майбутнє своїй сім'ї і прославишся навіки»^{30–31}.

Німецькі імперіалісти, готуючись до великої війни, у січні 1937 р. організували в Берліні для старшого і вищого офіцерського складу секретний семінар, на якому один із членів нацистської партії Штельрехт запропонував політичне виховання молоді організувати так, щоб вона «ніколи не змогла звільнитися від прищеплених їй ідей. Якщо ж віра буде зломлена і сама ідея у тяжкий час не буде достатньо сильною, — рекомендував він, — тоді німецький чоловік повинен бути так вихований, щоб його ще утримували закони честі. Якщо навіть і їм призначено розбитися, то останньою опорою дресування буде залізна звичка мовчазливо скорятися і безмовно виконувати за наказом іншого службу, для відбудвання якої уже не вистачає власної волі»^{32–33}. Отже, нацистами був сформований тип німецького солдата за фрідріховським * зразком («нехай нас ненавидять, аби тільки боялись»).

На початок війни із СРСР тільки незначна частина населення і військовослужбовців вермахту через різні обставини уникла ідеологічної обробки і згодом виявилася підготовленою до сприйняття ідей народної солідарності та інтернаціонального єднання у боротьбі з фашизмом.

Особовий склад армій союзних Німеччині країн зазнавав меншого впливу фашистської пропаганди. У порівняльному відношенні ідеологічна обробка військовослужбовців найбільш активно здійснювалася в італійській і фінській арміях, а найменше — в румунських з'єднаннях і частинах. У кожній васальній армії, як і німецькій, існував спеціальний пропагандистський апарат. У фінських збройних силах пропаганду проводили штатні офіцери освіти (в дивізіях) і військові пастори (в полках і батальйонах), у словацькій — спеціально створена «духовна служба» (в дивізіях) і священники (в полках).

Форми і методи ідеологічного впливу на військовослужбовців були запозичені у вермахті. Особлива роль відводилася пресі. Так, в армії румунського союзника рейха виходили газети «Сентинелла» і «Вікторія», в угорських військах — «Таборі Уйшаг», в словацьких — «Словацький вояк» і «Гардіота», в фінських — «Похьян Пойка» (на Ухтинському напрямку), «Корвен Кайк» (на Ребольському), «Карьялан вієсти» (на південному напрямку Карельського фронту). Час від часу видавалися газети в деяких дивізіях, особливо фінських.

Однак все ж таки в арміях країн-сателітів переважала усна пропагандистська робота, яку здійснювали насамперед офіцери і представ-

²⁸ Морально-политический фактор в современной войне.— М., 1958.— С. 96.

²⁹ Вннцер Отто. 12 лет борьбы против фашизма и войны: Очерки по истории Коммунистической партии Германии в период с 1933 по 1945 год.— М., 1956.— С. 178.

^{30–31} Леонов М. Моральный фактор в современных войнах.— М., 1946.— С. 74, 75.

^{32–33} ЦАМО СРСР, ф. 32, оп. А-23904, спр. 5, арк. 28, 29.

* Фрідріх II (1712—1786) — прусський король, полководець.

ники духовенства. Слід підкреслити, що вона була дуже насичена релігійними мотивами. Це в першу чергу стосувалося італійської і румунської армій^{34–36}. Солдатам останньої нав'язувалася думка, що війна проти СРСР є для Румунії війною «за цивілізацію і християнство», проти «варварів». Пропагандисти цієї армії навіть заявляли про «історичні права Румунії на Одесу, Україну і Крим, аж до Волги»³⁷.

Солдатам угорської армії роз'яснювалося, що їх країна повинна сприяти у війні Німеччині, яка раніше допомогла їй придбати Трансильванію, Закарпатську Україну, частину Словаччини, югославську історичну область — Бачку. Щоб підвищити моральний стан військ, кинутих у вир другої світової війни, їм обіцяли, що вони направляються на Східний фронт на невеликий строк і не на передові позиції, а для охорони тилів німецько-фашистських армій. Насправді ж угорські війська використовувалися на фронті, а частини і з'єднання, що «охороняли порядок в тилу», вели тяжкі бої з радянськими партизанами³⁸.

Фінські імперіалісти на чолі з К. Маннергеймом прищеплювали своїм солдатам думку про важливість для Фінляндії захоплення Радянської Карелії і створення «великої Фінляндії», яка б займала територію від Балтійського до Білого морів. Офіційна пропаганда виховувала у своїх солдатів ненависть до російського народу, ґрунтуючись на тому, що у складі царської Росії фінні зазнавали утисків. І вона досягла своєї мети — солдати фінської армії відзначалися жорстокістю щодо радянських військовополонених і цивільного населення³⁹.

Ідеологічна обробка італійських солдатів розгорталася на основі тези Б. Муссоліні про те, що велика італійська нація скривджена іншими народами і що тепер вона бореться проти «світової демократії»⁴⁰.

Серед військовослужбовців словацької армії поширювалася вигадка, що Радянський Союз прагне «завоювати всю Європу і ліквідувати словацьку державність», а Німеччина захищає Словаччину від цієї небезпеки. Водночас антирадянську й антисемітську пропаганду здійснювало католицьке духовенство⁴¹.

Серед солдатів не німецького походження у рядах збройних сил Німеччини проводилася політика їх повного «онімечення». Для цього навіть з їх побуту було вилучено все, що змогло б нагадати їм про національну приналежність. Їм заборонялося розмовляти і писати рідною мовою.

Фашистські пропагандисти не забули і про уродженців Радянського Союзу, що служили в німецькій армії. Спеціальний апарат займався ідеологічною обробкою «хільфсвілліге» (ті, хто добровільно допомагає). Велась велика пропагандистська діяльність і серед легіонерів антирадянських військових формувань.

Для військовослужбовців «Туркестанського легіону», створеного в квітні 1942 р. з числа радянських військовополонених — громадян східних народностей СРСР (казахів, узбеків, киргизів, таджиків, каракалпаків, алтайців), що перебували в Барановицькому, а також інших таборах військовополонених*, у Берліні виходили газета і журнал «Міллі Туркестан». Основна політична спрямованість матеріалів, що

^{34–36} ЦАМО СРСР, ф. 32, оп. 11306, спр. 89, арк. 10, 11.

³⁷ Там же, арк. 12–14.

³⁸ Там же, арк. 16, 17.

³⁹ Там же, арк. 18.

⁴⁰ Там же, арк. 19, 20.

⁴¹ Там же, арк. 21.

* Восени 1942 р. легіон був кинутий на фронт на Північний Кавказ, де повинен був воювати проти військ Чорноморської групи Закавказького фронту. Легіон не користувався довірям у гітлерівців, через що на початку 1944 р. частина його батальйонів була направлена на будівельні роботи в тилкові частини гітлерівської армії, інші ж були розформовані, а військовослужбовці розподілені по частинах 101-ї німецької гірської егерської дивізії (по 15 чол. у роту). Див.: Зю зян Е. И. Малоизвестные страницы войны.— М., 1990.— С. 51, 53.

друкувалися на сторінках цих видань,— заклик до «визволення Середньої Азії від більшовизму». Крім того, легіонери зазнавали на собі сильного впливу релігійної пропаганди, що здійснювалася п'ятьма-шістьма муллами⁴².

Серед особового складу «Вірменського легіону» (утворений у липні-серпні 1942 р. при активній допомозі дашнаків-емігрантів, налічував близько 850 військовослужбовців*) розповсюджувалася газета «Айастан», серед легіонерів «Івдель-Урал-татарського легіону» (сформований у Польщі з військовополонених — представників татар, чувашів, мордві та інших приволзьких народностей в січні—червні 1943 р.***) — газета «Івдель-Урал», що виходила в Берліні татарською мовою. Остання закликала до об'єднання усіх татар і мусульман між Волгою і Уралом у межах «Івдель-Урал-татарської держави», вигнання російського населення із Заволжя, встановлення дружніх відносин з фашистською Німеччиною⁴³. Народи Прибалтики нацистські пропагандисти намагались залучити на свій бік шляхом поширення гасла «відновлення незалежності»⁴⁴.

Яким же був морально-політичний стан німецько-фашистських армій на початку війни із СРСР? Влітку 1941 р. до кордонів Радянської держави підійшли військовослужбовці вермахту, виховані в душі відданості Гітлеру, розбещені легкими воєнними перемогами над арміями багатьох країн Західної Європи. Похід у нашу країну уявлявся переважній їх більшості лише приємною прогулянкою. Особливо войовничо настроєними були молоді солдати і офіцери, які добровільно вступили в армію для участі в завойовницькому поході, а також особовий склад бронетанкових військ і авіації. «Центральними фігурами» німецької діючої армії були танкіст, мотоцикліст і автоматник-есесівець, що пройшли спеціальну виучку і були дуже добре озброєними. Такими були «німці зразка 1941 р.», — серйозна опора гітлерівського ржиму, його внутрішньої і зовнішньої політики.

Для військ країн-сателітів не був характерним такий високий моральний дух. Патріотичні почуття у румунських солдатів, наприклад, були розвинуті слабо внаслідок того, що збройні сили Румунії не мали серйозних бойових традицій. У більшості своїй військовослужбовці не були настроєні войовничо. Серед них дуже поширеним було дезертирство. Своїх союзників-німців солдати не любили за їх пихатість, зневажливе ставлення до військовослужбовців інших національностей. Румунські солдати, 75% яких становили селяни, були зайняті лише думками про клаптик землі, що їм належав, про свою сім'ю⁴⁵.

Угорські війська відзначалися більш войовничим настроєм. Серед них було широко розвинутим почуття національної гордості. У військах в той час дуже популярною була ідея війни з Румунією за Південну Трансильванію⁴⁶. Угорські збройні сили ослабляла їх різномірність у національному відношенні, особливо якщо врахувати, що серед сербів і закарпатських українців сильними були симпатії до радянських людей. Солдати цих національностей в угорській армії вважалися ненадійними. Отже, до антирадянської війни армія психологічно підготовленою не була.

Фінським солдатам було притаманне почуття власної гідності. Серед них були сильно розвинутими почуття товариства, офіцери добре

⁴² ЦАМО СРСР, ф. 32, оп. 11306, спр. 89, арк. 31.

* Згодом «Вірменський легіон» через ненадійність був розформований і реорганізований у шляхобудівельний батальйон, особовий склад якого охороняв залізничні в тилу ворога.

** Спочатку використовувався на будівництві шляхів, а у вересні 1943 р. був посланий на фронт під Стару Руссу.

⁴³ ЦАМО СРСР, ф. 32, оп. 11306, спр. 89, арк. 31.

⁴⁴ Там же, арк. 32.

⁴⁵ Там же, арк. 10—13.

⁴⁶ Там же, арк. 14, 15.

ставилися до рядових солдатів. З німцями їх об'єднувала лише ненависть до Радянського Союзу — симпатій до них вони не відчували, оскільки населення і війська обурювало безцеремонне поведження гітлерівців у Фінляндії, де на початок війни з Радянським Союзом знаходилася п'ять фашистських дивізій⁴⁷.

Італійські солдати на службу в армії дивилися як на обтяжливу повинність. Офіцерський склад був слабо зв'язаний з солдатською масою, не мав достатньої військової підготовки. В армії застосовувалися суворі покарання за найменші провини. Незважаючи на посилену ідеологічну обробку і 20-річне панування в країні фашистського режиму, війська в цілому слабо пройнялися нацистськими ідеями і не відзначалися войовничим духом. Найбільш надійними в цьому плані були «чорносорочечники» (фашистська поліція), а також молоді офіцери. До німців солдати у більшості своїй не мали симпатій. Навпаки, уродженці Північної Італії, колишні учасники першої світової війни та їхні діти відчували до них гостру антипатію⁴⁸.

Війська «самостійної держави» Словаччини, озброєні за рахунок колишньої чехословацької армії, мали досить гарні матеріальні умови. Між рядовою солдатською масою і офіцерським складом існували товариські стосунки. Як не намагалася націоналістична пропаганда нав'язати військовослужбовцям антирадянські настрої, більша їх частина займала антинімецькі позиції. Відправка словацьких військ на радянсько-німецький фронт посирила ворожість до гітлерівців і водночас сприяла появі активних антивоєнних і проросійських поглядів⁴⁹.

Отже, війська країн-сателітів щодо рівня бойової і моральної підготовки поступалися вермахту. Вони у більшості своїй не могли усвідомити значення подій, що відбувалися; до своїх «побратимів по зброї» — гітлерівців — ставилися, як правило, з недовір'ям.

Яким же був моральний і бойовий дух ненімців у рядах німецьких збройних сил? Іспанська «Блакитна дивізія» відзначалася низьким рівнем бойової підготовки. Особливою стійкістю в боях відрізнялася лише та частина солдатів, яка сприйняла фашистську ідеологію⁵⁰. Мобілізовані до німецької армії представники народів Франції, ельзасці і лотарингці, ставилися до німців вороже і бажали поразки їх у війні. Військове командування вермахту не довіряло цим військам⁵¹.

Вороже щодо німців були настроєні у своїй переважній масі польські солдати. І хоч їх було призвано до німецької армії досить багато, військове командування вермахту, враховуючи настрої більшості військовослужбовців, утримувалося від формування польських військових частин і з'єднань.

Антивоєнними і антинімецькими настроями були охоплені чеські військовослужбовці. Знаючи про це, гітлерівці використовували їх, як і польських солдатів, для доукомплектування пошарпаних у боях на фронті частин і з'єднань вермахту, також розподіляючи їх незначними партіями по невеликих військових підрозділах.

Фашистське командування не приховувало свого недовір'я до польських і чеських солдатів. Німецьким військовослужбовцям ставилося за обов'язок пильно стежити за їх поведінкою і настроями, не виставляти вночі на бойові пости, а вдень не ставити їх на варту в парі. З огляду на ці причини ні на офіцерські, ні на унтер-офіцерські посади польські і чеські військовослужбовці не призначалися⁵².

Таким чином, військовому і політичному керівництву фашистської Німеччини напередодні нападу на СРСР вдалося забезпечити високий

⁴⁷ Там же, арк. 17—19.

⁴⁸ Там же, арк. 19, 20.

⁴⁹ Там же, арк. 20, 21.

⁵⁰ Там же, арк. 25.

⁵¹ Там же, арк. 23.

⁵² Там же, арк. 27, 28.

морально-політичний стан власне німецьких військ і майже одностайне схвалення німецьким народом загарбницьких планів імперіалістів у війні проти Радянського Союзу.

Союзники Німеччини — Фінляндія, Румунія, Угорщина, Італія — на початок війни проти СРСР провели мобілізацію своїх армій і зосередили їх на позиціях, визначених верховним головнокомандуванням вермахту. Кинуті у війну проти Червоної Армії угруповання сателітів знаходилися в належній бойовій готовності, достатньо добре озброєні, а особовий склад їх, насамперед офіцерський корпус, поділяв фашистську ідеологію і в морально-політичному відношенні був опорою німецьких збройних сил.

У ході оперативно-тактичних невдач на радянсько-німецькому фронті бойовий і моральний стан противника зазнавав серйозних змін. Цьому сприяли страх перед партизанським рухом, що набрав силу, великі простори СРСР, для захоплення яких вимагалися величезні фізичні і духовні зусилля вермахту і союзників, міцність радянського тилу і т. п. Однак вплив фашистської пропаганди, страх перед поразкою і відповідальністю за здійснені злочини спонукали гітлерівців до стійкої протидії Червоній Армії буквально до останніх днів війни.

Одержано 01.03.91.

Освещается количественный, национальный, возрастной состав фашистских армий на разных этапах войны, анализируется их военный уровень и моральное состояние.

Ю. І. Шаповал (Київ)

Сталінізм і Україна *

У даному розділі статті завершується висвітлення політичної справи «СВУ». Спираючись на невідомі раніше матеріали, автор торкається іншого сфабрикованого злочину — справи «Українського національного центру» (УНЦ), в яку були втягнуті академіки М. С. Грушевський та М. І. Яворський.

9 січня 1927 р. у своєму щоденнику С. О. Єфремов занотує: «Превосходительний Любченко, здається, не на жарт образився. Знову мені переказують, що він розповідав про нашу розмову зі скаргами на те, що я образив... І разом говорив, що вони вже зовсім розчарувалися в Грушевському і тепер не призначать його на президента, а також не призначать до Академії і Шліхтера. Превосходительний дурень, здається, серйозно думає, що він може призначити нам і президента, і пхнути в Академію кого схоже».

І ще один запис — від 9 січня 1929 р.: «В газеті надруковано промову Косіора на партійній конференції. Часто згадує мене, та ще як згадує, навіть мою розмову з Любченком, давню, колишню розмову переказує. Правда, з того переказу я не впізнав своїх слів: брехня від першого і до останнього слова. Очевидно, Любченко сфабрикував те, що йому здавалося кращим, а, може, й від себе Косіор долепав. Ту розмову записав зараз же, та й тепер добре пам'ятаю, що я говорив і чого не говорив».

Звертає на себе увагу і те, що критичний настрій С. О. Єфремова та його найближчого оточення постійно перебував у сфері уваги не тіль-

* Продовження. Початок у № 12 1990 р., №№ 2, 4, 5 1991 р.